

overige bronnenmateriaal, de periodieken van vooral de Londense joodse arbeidersorganisaties zelf te bestuderen in plaats van zich te verlaten op door auteurs gepleegde (selectieve) weergaves ervan.

Henny Buiting

P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling. De lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1991; Kampen: Kok, 1991, xi + 252 blz., f49,90, ISBN 90 242 3308 9).

Al jaren houden historici en andere wetenschappers zich bezig met het verschijnsel verzuiling. De consensus gaat echter nog niet veel verder dan de constatering dat verzuiling een complex verschijnsel is, dat zich niet leent voor eenduidige verklaringen. De sociaal-geograaf Pennings wil zich niet mengen in de debatten over bedoelingen en ideologieën achter de verzuiling, maar wil het verschijnsel verzuiling empirisch onderzoeken. In zijn proefschrift, dat deel uitmaakt van het verzuilingsproject van de Universiteit van Amsterdam, onderzoekt Pennings de verzuiling en de ontzuiling in geheel Nederland in de periode 1880 tot heden. Richten de meeste historici binnen dit project zich doorgaans op diepte-onderzoek binnen een of twee gemeenten, Pennings onderzoekt vijfenveertig gemeenten in Nederland, die gezamenlijk een representatief beeld van Nederland moeten geven. Door het verwerken van kwantificeerbare gegevens betreffende de orthodox-protestantse, katholieke en sociaal-democratische zuilvorming in de geselecteerde gemeenten probeert hij een systematiek te vinden in de lokale verschillen die zich voordoen. Die systematiek zoekt Pennings in de invloed van de modernisering en die van de godsdienstige samenstelling van de gemeenten. De invloed van de modernisering leidt hij af uit de mate van verstedelijking en de mate van dynamiek. Iedere gemeente wordt daartoe geklassificeerd naar de tegenstellingen stad/platteland en dynamisch/stabiel. Te zamen met de variabele 'godsdienstige samenstelling' komt Pennings zo tot zestien verschillende lokale 'contexten'. In zijn onderzoek staat de vraag centraal welke invloed de verschillende contexten hebben op het verzuilingsproces.

Het verschijnsel verzuiling onderzoekt Pennings op vier niveaus. In de eerste plaats richt hij zich op de institutionele opbouw van de drie zuilen. Via de *Staatscourant* is nagegaan welke instituties in de periode 1855-1925 in de vijfenveertig geselecteerde gemeenten zijn opgericht. Dit maakt het onder andere mogelijk uitspraken te doen over het percentage verzuilde instituties van alle opgerichte instituties, de zogenaamde institutionele verzuilingsgraad. Daarnaast introduceert Pennings onder andere de relatieve verzuilingsgraad, welke aangeeft hoe zich de institutionele verzuilingsgraad verhoudt tot het procentuele aandeel van de achterban van de totale bevolking.

Op basis van zijn onderzoek naar de institutionele opbouw van de drie zuilen komt Pennings tot vergaande conclusies. De 'omvang' van de zuilen blijkt volgens Pennings veel minder groot te zijn dan verwacht. De dominante beeldvorming van verzuiling als een alomvattend gesloten systeem (99,213) en de gangbare gedachte dat de verzuiling de hele maatschappij in haar greep kreeg (89) stelt hij dan ook ter discussie. Tot deze conclusie komt Pennings op basis van de door hem berekende relatieve verzuilingsgraad. Hieruit blijkt dat de drie verzuilde bevolkingsgroepen vrijwel op geen enkel tijdstip in de periode 1855-1925 hetzelfde percentage verzuilde instituties van alle instituties wisten op te richten als hun procentuele aandeel van de totale bevolking. Bij gebrek aan (internationaal) vergelijkingsmateriaal zijn dit soort gegevens echter

onvoldoende om uitspraken te doen over de alomvattendheid van de verzuiling. Datzelfde geldt ook voor de tweede vergaande conclusie die Pennings trekt. Hij constateert dat in dynamische gemengde steden het percentage verzuilde instituties door de concurrentie van de algemene zuil lager is dan in andere gemeenten. Op grond van deze gegevens komt hij tot de conclusie dat de omstandigheden voor verzuiling in dergelijke gemeenten ongunstig zijn. Ofschoon deze conclusie niet onlogisch klinkt, moeten toch vraagtekens gezet worden bij de manier waarop Pennings tot dit denkbeeld komt. Het gebruik van een relatieve graad om de omvang van de zuilen te meten is dubieus. De omvang van een zuil in een gemeente wordt toch niet in eerste instantie bepaald door het aantal niet-verzuilde instituties in die gemeente?

Naast het institutionele niveau doet Pennings ook onderzoek naar de achterbannen van de zuilen, de rol van de lokale elites en de subsidiepolitiek in de gemeenten. Deze niveaus lenen zich echter minder goed voor vergelijkend empirisch onderzoek. Zo onderzoekt Pennings de achterbannen van de zuilen voor slechts een sector, de vakbeweging. Het elite-onderzoek heeft hij slechts voor acht gemeenten kunnen uitvoeren, wat op zich heel goed te billijken is, maar wat de vergelijkende waarde van zijn onderzoek niet ten goede komt. De mate van subsidiëring van de verzuilde instituties heeft Pennings weer wel onderzocht voorde vijfenvestig gemeenten aan de hand van de gemeenterekeningen uit de periode 1880-1930.

Veel van de conclusies die Pennings op grond van zijn onderzoek trekt zijn weinig opzienbarend: de orthodoxen verzuilden het eerst, al ruim voor 1900, de katholieken en sociaal-democraten volgden later; de sectoren godsdienst en onderwijs nemen bij de protestanten het leeuwedeel van de verzuilde instituties voor hun rekening; in de elite van de katholieke zuil speelt de geestelijkheid een relatief grote rol; de katholieke zuil schernt zich het beste af van de omgeving, etc., etc. Ondanks de voorspelbaarheid van deze conclusies, is het wel nuttig om deze onderbouwd te zien met 'harde' gegevens.

Dat een studie als die van Pennings nog niet eerder geschreven is, is niet echt verwonderlijk. De complexe, veelvormige en ongestructureerde historische werkelijkheid is toch niet te vatten in cijfers en tabellen? Met dit probleem heeft Pennings ook zeker te maken. Zo kan hij bij de klassificering van de gemeenten niet nuanceren en is hij gedwongen iedere gemeente in te delen in de categorieën stad of platteland, dynamisch of stabiel. De complexe werkelijkheid moet omwille van het onderzoek vereenvoudigd weergegeven worden. Ondanks die concessie kan een empirisch onderzoek als dat van Pennings belangrijke gegevens voor het verzuilingsonderzoek opleveren. Die concessie dwingt de onderzoeker echter ook zichzelf te matigen bij het trekken van conclusies. Ofschoon het onderzoek veel interessant cijfermateriaal oplevert, mogen er op basis van dat materiaal slechts met een grote terughoudendheid conclusies getrokken worden. Dat dit soort empirisch onderzoek desondanks nuttig is, staat echter buiten kijf.

Tenslotte nog het volgende: tot nu toe is slechts gesproken over verzuiling, terwijl de titel van het boek toch ook spreekt over ontzuiling. De ontzuiling komt echter slechts zeer globaal aan de orde in de vijfentwintig pagina's van hoofdstuk 10, waarin bovendien om onduidelijke redenen de sociaal-democraten niet behandeld worden. De kwantitatieve gegevens waarop dit hoofdstuk gebaseerd is, zijn ook nog voor een groot deel afkomstig uit ander onderzoek. Het woord ontzuiling had dan ook beter uit de titel weggelaten kunnen worden.

B. Mulder, *Andries Sternheim. Een Nederlands vakbondsman in de Frankfurter Schule* (Dissertatie Groningen 1991; Zeist: Kerckebosch, 1991, 291 blz., f37,50, ISBN 90 6720 123 5).

In deze dissertatie schetst Bertus Mulder leven en werk van de sociaal-democraat Andries Sternheim (1890-1944). Sternheim gaat begin 1905 als leerling in het diamantvak werken en wordt enkele jaren later lid van de ANDB. Dit lidmaatschap stimuleert zijn leergierigheid en hij zal verschillende studies ter hand nemen, waarbij de verhoudingen in de diamantindustrie en de strijdtraditie van de ANDB een belangrijke achtergrond van zijn denken zullen vormen. Sternheim wordt socialist en sluit zich in 1909 aan bij de SDAP, waar hij een groeiende interesse ontwikkelt in de culturele betekenis van de strijd der arbeidersklasse en in het verband tussen materiële omstandigheden en de geestelijke ontplooiing van de arbeiders. Dit stimuleert, tesamen met een kritische houding in de eerste wereldoorlog tegenover de godsvredepolitiek van de partijleiding, de vorming van Sternheim tot een 'socialistisch intellectueel'. Het uit zich in een groeiende publicistische activiteit en zeker ook in Sternheims aanstelling als hoofd van de bibliotheek- en documentatieafdeling van het 'Internationaal Verbond van Vakverenigingen' (IVV) in 1920. In deze functie raakt hij betrokken bij drie grote thematieken van de jaren twintig: de economische democratie; de economische crisis en de Russische revolutie. Ook besteedt hij aandacht aan het probleem van de spanningsverhouding tussen arbeid en vrije tijd en hij analyseert de gevolgen van de concentratie- en rationalisatietendities van het kapitalisme. Van 1927 tot 1931 werkt hij bovendien aan een internationaal economisch program en hij is ook betrokken bij onderzoek naar de naleving van de achturenconventie ten behoeve van de 'Internationale Arbeidsorganisatie'. Daarnaast blijft hij actief voor de SDAP waar hij het begrip 'constructief socialisme' introduceert, dat in de nadruk op de culturele en psychologische kant van het socialisme vooruit wijst naar Hendrik de Mans *De psychologie van het socialisme* uit 1926.

In 1931 wordt Sternheim benoemd tot hoofd van de nevenvestiging te Genève van het beroemde 'Institut für Sozialforschung', dat onder leiding staat van de sociaal-filosoof Max Horkheimer. Een wetenschappelijk uiterst vruchtbare periode breekt aan, waarbij Sternheim zich gaat concentreren op het vrijetijdsprobleem en op de positie van het gezin. Ten aanzien van het gezin werkt Sternheim mee aan de publikatie *Studien über Autorität und Familie* uit 1936. Hij keert zich tegen een te rigide gebruik van de psychoanalyse en kritiseert Max Horkheimer en Erich Fromm, die het gezin opvatten als een voorname *agens* van handhaving der vigerende onderdrukkende kapitalistische verhoudingen. Volgens Sternheim is het gezin daarentegen relatief autonoom ten opzichte van de maatschappij, wat de mogelijkheid inhoudt van democratische gezinsrelaties en van bewuste opvoeding tot eigen oordeelsvorming en dus van het ontstaan van tegentendities tegenover totalitaire ontwikkelingen.

Dit meningsverschil verdiept zich verder met betrekking tot het vraagstuk van de vrije tijd. Sternheim publiceert in 1932 de studie 'Zum Problem der Freizeitgestaltung' in het *Zeitschrift für Sozialforschung*. Zowel in deze als andere studies stelt Sternheim het concrete empirische onderzoek naar de situatie van de arbeider centraal en benadrukt ook het onderscheid tussen functie en gebruik van de vrije tijd in democratische en totalitaire landen. Dit botst in toenemende mate met de idee van Horkheimer c. s., dat het proletariaat als factor van maatschappelijke verandering afgeschreven moet worden en met hun these, dat het fascisme het noodzakelijk gevolg is van het monopoliekapitalisme. De hieruit resulterende 'kritische theorie', vooral verwoord door Horkheimer en Marcuse, laat daarom concreet onderzoek naar de levensvoorwaarden van de arbeider schieten en concentreert zich op een globale maatschap-